

TÜRKİYEDE YAZILAN KÜRTÇE MEÂL ÇALIŞMALARI *

Kurdish Translation Studies Hold In Turkey

Mehmet Tahir PEKİM

DİB Hasankeyf İlçe Müftüsü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Tefsir Bölümü Doktora Öğrencisi, Ankara/Türkiye.

ÖZET

Allah'ın kelamı Kur'ân-ı Kerim indiği günden itibaren inananlarının hayatını şekillendiren ana unsur olmuştur. İslam fetihlerinin Arap dışındaki toplumlara ulaşmasıyla Arap diliyle inen ilahî mesajların Arap olmayanlar tarafından anlaşılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın bir neticesi olarak Kur'ân âyetleri farklı dillere tercüme edilmiştir. Kürtler, İslam fetihleriyle çok erken bir tarihte tanışıp Müslüman olmuş İslam ümmetinin önemli bir parçasıdır. Diğer milletler gibi Kürtler de Kur'ân-ı Kerim'i anlamak için Kur'ân âyetlerini kendi dillerine tercüme ederek Kürtçe tefsir ve meâller yazmışlar. Bu çalışmalar, 20. yüzyılının başlarında Kuzey Irak'ta başlayıp Kürtler'in yaşadığı diğer coğrafyalarda devam etmiştir.

Türkiye'de yapılan Kürtçe meâl çalışmaları Kuzey Irak ve İran'daki çalışmalara göre henüz çok yenidir. Zira ülkemizdeki ilk Kürtçe meâl çalışması, 1994 senesinde basılmıştır. O tarihten şimdiye kadar ülkemizde on dört tane Kürtçe meâl çalışması hazırlanmıştır. Bunlardan iki tanesi henüz basılamamışken geriye kalan bütün çalışmalar yayımlanmıştır. Türkiye'de yapılan bu çalışmalardan biri hariç hepsi Kürtçenin Kurmancî lehçesiyle hazırlanmıştır. Ülkemizdeki bu meâl çalışmaları üzerine şimdiye kadar bir yüksek lisans tezi ve birkaç mekale yayımlanmıştır. Yazı alfabesi olarak çoğunluğu Latin alfabesiyle basılmış olsa da bir kısmı Arap alfabesi ile yazılmıştır. Her iki alfabeyi birlikte kullanan çalışmalar da mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kürtçe Meâl, Kürtler, Kurmancî

ABSTRACT

The Quran, The Word of God, has been the main cause that forms the lives of the believers since it has been revealed. As soon as Islamic conquests reached to the societies beyond the Arabic ones, The Holy Message was needed to be understood in different languages. As a result of this need, the Quran verses were translated into the other languages. Kurds who had been involved into the Islamic conquests since early stages had become muslims and a very important part of Islamic ummah. Like other peoples did, Kurds made pure translations of the Quran verses and wrote interpretations of the Quran in order to comprehend it.

These studies had been started at the beginning of the twentieth century in Northern Iraq and had continued through other geographies inhabited by Kurds. In Turkey, the studies of Kurdish translations and interpretations of Quran is very new according to the ones in Northern Iraq and Iran. The first study of Kurdish translation of Quran had been revealed in 1994. In our country fourteen Kurdish Quran translations has been done until now. Unfortunately two of them couldn't be printed, but the other studies left have been revealed. Studies hold in Turkey have been prepared by the Kurmançî dialect of Kurdish. In our country, upon these translation studies, one master degree thesis and a few of essays have been revealed by this time. Even though mostly printed in Latin alphabet, some of them written in arabic alphabet. But there are researches which use the both alphabets.

Key Words: Quran, Kurdish interpretation of the Quran, Kurds, Kurmanji

* Bu Makale, "Kürtçe Tefsir ve Meâl Bağlamında Mela Muhammed Şoşiki'nin "Nura Qelban" Adlı Kürtçe Tefsir ve Meâli" başlıklı devam eden doktora tezimizden oluşturulmuştur.

1. GİRİŞ

Günümüzde Kürtler'in çoğunluğu Türkiye, Irak, İran ve Sûriye ülke sınırları içinde yaşamaktadır. Kürtler, İslam fetihleriyle çok erken bir tarihte tanışıp Müslüman olmuş İslam ümmetinin önemli bir parçasıdır. Kürtler, Ortadoğuda yaşayan Müslüman milletler arasında nüfus yoğunluğu itibariyle Arap, Türk, Fars'lardan sonra dördüncü sırada yer almaktadırlar. Diğer milletler gibi Kürtler de Kur'ân-ı Kerim'i anlamak için Kur'ân âyetlerini kendi dillerine tercüme ederek Kürtçe tefsir ve meâller yazmışlar. Bu çalışmalar, Kuzey Irak'ta başlayıp Kürtler'in yaşadığı diğer coğrafyalarda devam etmiştir Şurası bir gerçek ki, İslam ve temel kaynağı olan Kur'ân ile çok erken bir dönemde tanışan Kürtler'in kendi dilinde İslami ilimlere dair ortaya çıkan kitâbiyatın (literatürün) akademik çalışmalara konu edilmesi çok gecikmiştir. Sayıları doksana (Kasım Abdurrahman Muhammed, 2016, s. 29-33.) yaklaşan Kürtçe tefsir ve meâllerin ilgili akademik camia tarafından gerektiği gibi değerlendirilmemiş olması ilim adına büyük bir kayıptır. Bu ihmalin öncelikli sebebi şüphesiz siyasidir. Yine, bu çalışmayı zorlaştıran ve geciktiren diğer bir sebepte çeşitli nedenlerle yazı dili yeteri kadar gelişmemiş bir dilde yazılmış kitâbiyatın çalışma konusu yapılması kendine özgü sorunları da beraberinde getirmesidir. Ancak, oryantalistler yüz yıldır yoğun bir şekilde Kürtlerle ilgili çalışmalar yapmakta ve yapılan bu çalışmalar, stratejilere dönüşmektedir. Ne var ki, bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar ülkemizde Kürtçe tefsir ve meâllerle ilgili, üç yüksek lisans tezi (Bunlar: Mehmet Yavaş, *Kurmanci Kürtçesinde Ergatif (Özegeçişlilik) Nûra Qelban Tefsiri Örneği*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2019; Raif Yıldız, *Mehdi Licevi ve Beyanu'l-Kur'ân Adlı Tefsirindeki Metodu*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) Konya, 2019; Haşim Özdaş, *Kur'ân'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler 'Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Örneği*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2015.) ve bazı dergilerde yayınlanan birkaç makaleler dışında herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Kürtçe Kur'ân tercüme çalışmaları 20. yüzyılının başlarında Kuzey Irak'ta başlayıp (Zeki Beg, 1936, 291) Kürtler'in yaşadığı diğer coğrafyalarda devam etmiştir. Türkiye'de yapılan Kürtçe tefsir ve meâl çalışmaları ise Irak ve İran'daki çalışmalara göre henüz çok yenidir. (Cuwamêr, 2003, 48-62.) Nitekim Türkiye'de basılan ilk tam Meâl çalışması merhum Abdullah Varlı'nın *Quran a Piroz û Arşa wêye Bilind* adlı meâli olup 1994 tarihinde basılmıştır. (Varlı, *Quran a Piroz û Arşa wêya Bilind*, İstanbul: Yayınevi yok, 1994) İlk tam tefsir ise merhum Muhammed Şirin Keskin'e ait *Tefsîrâ Şîrin bi Ezmanê Kurdî* adlı iki ciltlik çalışma olup 1995 senesinde basılabiliştir. (Muhammed Şirin Keskin, *Tefsîrâ Şîrin bi Ezmanê Kurdî*, Yayına hazırlayan Zeynûlabidin Çiçek, Diyarbakır: Diyarbakır Söz Kitapevi, 1995) Kürtçe tefsir ve meâllerin müelliflerinin hayatını ele aldığımızda gördük ki bu çalışmaların çoğu yayınlanmasından çok daha önce niyetlenmiş ancak bir türlü yazılmaya cesaret edilememiştir. Yazılanlar da uzun bir zaman basımı yapılamamıştır. Yakın bir tarihte ülkedeki siyasi anlayışın değişmesi, daha önce yapılan bir kısım çalışmaların basılmasına ve yeni çalışmalarının hazırlanmasına zemin hazırlamıştır. Bizler bu makalede sadece ülkemizde yazılan Kürtçe meâlleri konu edinip Kürtçe tefsirleri başka çalışmalara havale edeceğiz.

2. TÜRKİYEDE YAZILAN KÜRTÇE MEÂL ÇALIŞMALARI

Bizler bu makalede Kürt âlimleri tarafından hazırlanan doksana yakın Kürtçe tefsir ve meâl çalışmalarından sadece Türkiye'de yapılmış Kürtçe meâlleri, bu meâlleri yazarların hayatı ve ilmi kişiliklerini ele alacağız. Şimdiye kadar Türkiye'de tamamlanmış on iki tam, iki tane de kısmi Kürtçe Kur'ân-ı Kerim meâl çalışması vardır. Bunlardan iki tanesi daha basılamamıştır. Geriye kalan bütün çalışmalar yayımlanmıştır. Türkiye'de yapılan bu çalışmalardan biri hariç hepsi Kürtçenin Kurmancî lehçesiyle hazırlanmıştır. Yazı alfabesi olarak çoğunluğu Latin alfabesiyle basılmış olsa da bir kısmı Arap alfabesi ile yazılmıştır. Her iki alfabeyle birlikte kullanan çalışmalar da mevcuttur. (Özdaş, 2016, 354)

2.1. Basılmamış Kürtçe Meâl Çalışmaları

Türkiye’de yapılan Kürtçe meâl çalışmaları kapsamında yaptığımız araştırmada ulaşabildiğimiz kadarıyla tamamlandığı halde basılmamış iki tane çalışma mevcuttur. Bunlar:

Birincisi: Mela Muhyeddin Demirtaş (Pencinarî) tarafından yazılan meâl çalışmasıdır. Mela Muhyeddin, 1943 senesinde Siirt’in Kurtalan ilçesine bağlı bir köyde dünyaya gelmiştir. Dokuz yaşında medrese eğitimine başlamıştır. Bölgenin Medreselerinde önemli hocalardan eğitim alarak ilmi icazetini Mela Ömer’den almıştır. Bir süre fahri imam hatiplik yaptıktan sonra 1969 senesinde Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Bitlis’te resmi imam hatip olarak devam etmiştir. Sonra 1973 senesinde Batman iline yakın bir merkez köye naklen atanan Demirtaş, emekli olana kadar burada görev yapmıştır. Halen bu köyde ikamet etmektedir. İfa ettiği imam hatipliğın yanında sürekli öğrencilerine medrese eğitimi vermeye devam eden Mela Muhyeddin, şuan ikamet ettiği köyde bulunan medresede ders vermeye sürdürmektedir. (27 Nisan 2018 tarihinde Molla Muhyeddin Pencinarî (Demirtaş) ile yaptığımız yüz yüze görüşme)

Mela Muhyeddin, *Meâla Qurâna Piroz/Yüce Kur’ân Meâli* adını verdiği Kürtçe meâl çalışmasına erken bir tarihte 1980’de başladı. Yaklaşık beş yıl içinde 1985 senesinde bitirdi. Maalesef hala basılamamıştır. Aslında çalışmasını yayınlamak için büyük mücadeleler vermesine rağmen muvaffak olamamıştır. (Bu çabalarının özeti şöyledir; Bir defasında Kürtçe dil açısından tashih için İstanbul’daki “İstanbul Kürt Dili Enstitüsü”ne gönderdi. Ancak 3 yıl geçmesine rağmen hiçbir çalışma yapılmadığını görünce onlardan aldı. Sonra bazı arkadaşlarına gözden geçirmeleri için verdi. Ancak oradan da bir netice alamadı. Mele Muhyeddin, yaptığı çalışmayı tefsir alanına hâkim ve Kürt diline vakıf yetkin bir merciden teyit etmeden basmak istemediği için bu kadar beklemiştir. En son Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez’e değerlendirmek üzere bir cüz-ünü teslim etmiş. Ancak basamayacaklarını ifade ederek kendisine geri vermişler. Molla Muhyeddin ile 27 Nisan 2018 tarihinde yaptığımız yüz yüze görüşme.) Meâlin bitmiş müsveddesini incelediğimiz kadarıyla Meâl, Kürtçenin Kurmancî lehçesi, sade ve anlaşılır dil ile yazılmıştır. Dizayn olarak da üste Kur’ân’ın Arapça metni, ortada Arap alfabesi ile yazılan Kürtçe meâl, en altta ise aynı meâl Latin alfabesi ile yazılmıştır. Dipnot kullanılmamış ancak daha iyi anlaşılın diye parantez içi açıklamalara çokça yer verilmiştir. Süre başlarında sadece sürenin Mekki ve Medenî oluşu, kaç âyet olduğu bilgisi verilmiştir. (Pencinarî, 2003, 36.) Mela Muhyeddin, meâli dışında iki eseri daha vardır ancak maalesef onlarda hala basılamamıştır. Bunlar; 1. *Behlül, Cuhe’l-Kubra*. (Kürtçe Nasrettin hoca fıkraları) 2. *Xutbên Kurdî*. (Kürtçe hutbeler) (27 Nisan 2018 tarihinde Molla Muhyeddin Pencinarî (Demirtaş) ile yaptığımız yüz yüze görüşme.)

İkincisi: Mela Mehmet Tunç tarafından yazılan Kürtçe meâl çalışmasıdır. Kimlikte ismi Mehmet Tunç olsa da daha çok “Mela Salih” olarak tanınmaktadır. 1938 tarihinde Batman ili Gercüş ilçesi Kozlu (Cimêlin) köyünde dünyaya gelmiştir. İlk dini eğitimini bulunduğu köyün imamından alan Tunç, 12-13 yaşlarında bölgedeki medreselere giderek İslami ilimleri tahsil etmeye başlamıştır. Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt bölgesindeki Medreselerde eğitimi alarak en son Ağrı bölgesindeki meşhur âlimlerden olan Mela Nadir ve Mela Ali Arslan’da eğitimini tamamladı. Tunç, medrese eğitimi bitirdikten sonra verilen ilmi icazeti almak istememiştir. Buna sebep olarak, icazetin artık işlevini yetirdiğini, icazet törenlerinin ise göstermelik bir seremoniden öteye geçmediğini göstermiştir. Bundan ötürü okuttuğu yüzlerce öğrenciye kendisi de ilmi icazet vermemiştir. (Müellifin oğlu Mazhar Tunç, Hakkârî Üniversitesi İlahiyat fakültesi, Temel İslam Bilimleri Öğrt. Görevlisi)

Tunç, Medrese eğitimi tamamladıktan sonra Ağrı’nın Tutak ilçesinde imam hatiplik görevini yapmaya başlamıştır. Askerlik dönüşü Van ilinin Erciş ilçesine bağlı Keklikova (Soskun) köyünde 15 yıl gibi uzun bir müddet kalarak köydeki medresede ders vererek, buradaki eğitim faaliyetleriyle meşhur olduğu için Soskunî (Soskunlu) nisbesini almıştır. 1976 yılında meydana gelen Çaldıran

depreminde evi yıkılan Tunç, zorunlu olarak Van iline taşınarak Erek Camiinde bir süre görev yaptıktan sonra 1993 senesinde emekli olana kadar imam hatip ve müderrislik yapmaya devam etmiştir. 1993 senesinde hac farızasını eda ederken Medine’de tanıştığı bazı arkadaşlarının daveti üzere Almanya’ya giderek orada çeşitli şehirlerde imamlık yapmıştır. Almanya’da beş yıl kaldıktan sonra Avusturya ve Finlandiya’ya giderek oralarda da din hizmetleri, vaaz ve irşat faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmıştır. Mehmet hoca, 2001 yılında Türkiye’ye dönerek bu gün el yazması olarak bulunan Kur’ân-ı Kerim’in Kürtçe meâl ve tefsirini yazmaya başlamıştır. Yaklaşık on altı yıl sonra 2016 yılında çalışmasını tamamlamıştır. Mehmet Tunç, 16 Mayıs 2016 yılında Van’da Hakk’ın rahmetine kavuşmuştur. (Mazhar Tunç, Hakkârî Üniversitesi İlahiyat fakültesi, Temel İslam Bilimleri Öğrt. Görevlisi)

Müellif, vefatına yakın bir tarihte tamamladığı Kürtçe Kur’ân meâl çalışmasına bir isim vermemiştir. Ancak yakın bir tarihte yayınlayacaklarını ifade eden oğlu Mazhar, babasının çalışmasına *Tefsira Melle Mehemedi Soskuni/Soskunî Tefsiri/ Soskunlu Mela Mehmet Tefsiri* adının verilmesini kararlaştırdıklarını ifade etmektedir. Mehmet Tunç’un göremediğimiz meâl çalışması hakkında Çelik’in verdiği bilgilerden yola çıkarak şu tespitleri yapabiliriz; müellif, çalışmasına tefsir dese de aslında bir meâl veya meâl-tefsir çalışması olduğu görülmektedir. Müellif, Allah’ın kelamının tüm dillere çevrilmesinin gerekliliğinden yola çıkarak bu çalışmaya başlamıştır. Ayrıca mevcut Kürtçe tefsir ve meâl çalışmalarının dil ve üslup itibariyle problemliliğini, bunların daha çok akademik bir dille yazıldığını, zorlamayla birçok devşirme kelimenin kullanıldığını, dolayısıyla halkın bunları anlamaktan uzak oldukları eleştirisini getirmiştir. Kendisi ise halkın anlayıp istifade edebileceği bir çalışmayı hedeflemiştir. Hedefine uygun olarak Kur’ân ayetlerini çevirirken fazla detaya girmemiş, ayetlerin anlamlarını halkın anlayabileceği şekilde basit, sade kelime ve cümlelerle açıklamıştır. İlk önce Arap alfabesi ile yazılan çalışma sonradan kendisi tarafından Latin harflerle tekrar yazılmıştır. (Hayatı ve meâli için bkz. Çelik, 2018, 715-720)

2.2. Kur’ân’ın Kısmi Kürtçe Meâl Çalışmaları

Kürtçe tefsir ve meâl çalışmalarının bir kısmı, Kur’ân’ın sadece bazı bölümlerini içermektedir. Bu çalışmaların kısmi olmasının nedeni, bazen mütercimmin ani vefatı olurken bazen de herhangi bir sebepten ötürü yazdığı müsveddeleri kaybetmesi olabilmektedir. Bu tür çalışmalardan ulaşılabildiklerimiz iki çalışma vardır:

Birincisi: Sabah Kara tarafından Fatiha Sûresi ile birlikte Bakara Sûresi’nin 175. âyetine kadarki bölümü içeren Kürtçe Kur’ân meâl çalışmasıdır. 1960 senesinde Mardin ili Nusaybin ilçesinde dünyaya gelen mütercim, 1978 yılında başladığı Ankara İlahiyat Fakültesini 1981 senesinde tamamlamadan bıraktı. Sonra ODTÜ Eğitim Fakültesini bir yıl okudu. En son Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler fakültesinden mezun oldu. Yazdığı telif eserleri dışında Farsçadan tercümelemeleri vardır. Kara’nın Kurmancî lehçesi ve Latin alfabesiyle hazırlanmış Kürtçe Kur’ân meâl çalışmaları, Azad ve Azad Zelal müstear isimleriyle, *Çend ayetin ji Qur’ana Mecîd/Kur’ân’dan birkaç âyet* başlığıyla Nûbihar dergisinin 1-7. sayılarında yayınlanmıştır. (Fâtiha sûresi ile Bakara sûresinin 25. âyetine kadarki bölüm için bkz: Azad, 1992, 7-8; Bakara, 26-50 arası için bkz: *Nûbihar*, 1992, 8-9; Bakara, 51-75 arası için bkz: *Nûbihar*, 1992, 9-10; Bakara, 76-100 arası için bkz: *Nûbihar*, 1993, 7-8; Bakara, 101-125 arası için bkz: *Nûbihar*, 1993, 7-8; Bakara 126-150 arası için bkz: *Nûbihar*, 1993, 5-8; Bakara 151- 175 arası için bkz: *Nûbihar*, 1993, 5-6.)

İkincisi: Abdurrahman Uçaman’ın *Meala Cuza ‘Emma’/ Amme Cüzünün Meâli* adlı meâl çalışmasıdır. Mela Abdurrahman, 1934 yılında Diyarbakır’ın Lice ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlim ehli olan bir aileye mensuptur. Bölgede birkaç medresede ilim tahsil ettikten sonra bir süre fahri imamlık yaptıktan sonra siyasi faaliyetlere yönelerek zaman zaman bu faaliyetlerinden dolayı tutuklanıp serbest bırakılmıştır. Hayatını radyo tamirciliği yaparak kazan Uçaman, 1998 senesinde bir trafik kazasında vefat etmiştir. (Uçaman, 1998, 88-93; Turgay, 2012, 396-397)

Mela Abdurrahman'ın bu meâl çalışması, Kur'an'ın otuzuncu cüzünden sadece dokuz sûrenin meâlini içermektedir. (Özdaş, 2016, 344) Aslında Uçaman'ın meâl çalışmasının hikâyesi şöyledir; 1978 senesinde bir Kürtçe meâl yazmaya başlar. 1980 ihtilalinde, yazdığı kısma el konulur veya kaybolur endişesi ile bir arkadaşına teslim eder. Bir süre sonra tekrar almak ister ancak kaybolduğunu öğrenir. Yeniden yazmak için yaşlı olduğu gerekçesiyle tekrar yazmaz. Sonra arkadaşlarının ısrarı üzere tekrar yazmaya başlar. Çokça okunduğu ve birçok kişi tarafından da ezberlenen kısa sûrelerin yer aldığı, Kur'an'ın son cüzünden tercüme etmeye karar verir. Ancak ani bir trafik kazasında vefat eder. Sadece otuzuncu cüz'den dokuz sûrenin meâli War dergisinin 4. Sayısında (Kalewican, 1998, 83, 94-95) basıldığı için geriye kalmıştır. (Özdaş, 2015, 30) İçerik açısından bakıldığında sûrelerin girişinde, sûrenin muhtevası hakkında kısa bir bilgi verilerek âyetlerin meâline başlanmıştır. Genellikle âyetleri harfî tercüme tekniğiyle birkaç ayeti bir arada tercüme eder. Zaman zaman nazma yakın bir üslupla tercüme yapar. Meâlde, sûrenin ayet sayısı ile meâli yapılan âyet sayısının uyuşmaması gibi bazı hatalarda mevcuttur. Elimizdeki bu kısmının önemi, Uçman'ın kaybolan meâlinin bir örneği olmasıdır. (Özdaş, 2015, 31)

2.3. Kur'an'ın Tümünü Ele Alan ve Basılmış Kürtçe Meâl Çalışmaları

Ülkemizde Kur'an'ın tamamını meâl çalışması yapıp tamamlanan basılmış on (10) çalışma mevcuttur. Bizler bu başlık altında bu çalışmaları ve yazarlarını meâlin yayınlanma kronolojik sırasına göre ele alacağız ancak bu çalışmalardan Kürtçe'nin Zazakî lehçesiyle hazırlanan *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî* adlı çalışmayı Zazakî lehçesini bilmediğimizden ve bu Meâl'in müellifi hakkında yeterli bilgiye ulaşamadığımızdan incelemeye dâhil edilmemiştir. Zazaca yazılan bu meâl çalışması, İstanbul'da yaşayan Bingöl'lü Bilal Durgun (Feqi Çolig) tarafından 2010 yılında başlanıp 2014 senesinde tamamlanarak yayımlanmıştır. (Durgun (Feqi Çolig), *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî*, Astun Yay., İstanbul, 2014.)

2.3.1. Kamran Ali Bedirhan ve Ji Tefsira Qur'anê Adlı Meâli

Cizre Miri Bedirhan paşanın (1803/1868) torunu olan Kamuran Ali Bedirhan, 21 Ağustos 1895 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. İlk ve orta eğitimini burada gördü. Yükseköğrenimini İstanbul Hukuk Fakültesinde yaparak avukat oldu. 1922 senesinde Öğrenimi için Celadet Ali Bedirhan ile birlikte Almanya'ya gitti. Kamuran, Leipzig Üniversitesinde hukuk alanında doktorasını tamamlayıp Almanya'dan döndü. 1930 senesinde Şam'a, daha sonra Beyrut'a yerleşen Kamuran, avukatlık mesleği yanında Roja Nû/Yeni Gün ve Stêr/Yıldız Kürtçe gazetelerini çıkardı. (Cuwamêr, 2003, 54.) 1947 yılında Fransa'ya yerleşti ve Sorbonne Üniversitesi Ortadoğu Dilleri Bölümü'nde Kürtçe dersleri vermeye başladı ve aynı Üniversitede profesörlük unvanını aldı. Kamuran, 04 Aralık 1978'de Fransa'da vefat etti. (Uzun, 2007, 228-229, Ayrıca bkz: Sağniç, 2002, 519)

Seksenin üzerinde bir ömür geçiren Kamuran Ali Bedirhan, Arapça, Fransızca, Türkçe ve Kürtçe dillerini bilmesinin yanında iyi aldığı eğitim sayesinde geride birçok eser bırakmıştır. (Sağniç, 2002, 519-522) Ulaşabildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *Kürt Alfabeti*. 2. *Benim Alfabetim*. 3. *Şeriat Dersleri*. 4. *Seçilmiş Metinler*. 5. *Okumaya Başlarken*. 6. *Kürtçe Dilbilgisi*. 7. *Anadili*. 8. *Kürtçe Sözlük*. 9. *Kürtçe Okuma* 10. *Ji Tefsira Quranê/ Kuran Tefsiri*. 11. *Hayyam'ın Dörtlükleri*. 12. *Proverbes Kurdes/Kürt Atasözleri*. 13. *Kürtçe Şiirler*. 14. *Kürtçe Gramer* Türkçe açıklamalı. (Uzun, 2007, 228-233.)

Kamuran Bedirhan'ın yazdığı meâl çalışması Şam ve Lübnan'da kaldığı yıllarda yapılmıştır. Kendisi Türkiyeli olmasından dolayı yazdığı meâli de Türkiye'de yapılan çalışmalar arasında değerlendirdik. Kamuran Bedirhan'ın hazırladığı Kürtçe Kur'an-ı Kerim meâli, *Hawar* dergisi (Kamuran Bedirhan tarafından 1932-1943 yılları arasında Sûriye'nin başkenti Şam'da Kürtçe olarak çıkarılmıştır. Kürtçe meâller 27-57 sayılarında yayımlanmıştır.) ve *Roja Nû* gazetesinin (Hewar dergisi yayına son verdikten sonra 1943-46 yılları arasında Beyrut'ta Kürtçe ve Fransızca yayın yapan bir gazetedir. Kürtçe meâller, toplamda 73 sayı çıkan bu gazetenin 57.59, 61, 63, 64, 66, 68, 69, 70-

71 ve 72 sayılarında yayınlanmıştır.) farklı sayılarında *Tefsîra Quranê/Kur'ân Tefsiri* başlığıyla yayımlanmıştır. (Özdaş, 2016, 341) Hawar dergisinin 27-54. sayılarında yayımlanan bölümler, 1971 tarihinde Paris Kürt Enstitüsü tarafından, *Ji Tefsîra Quranê/Kur'ân Tefsirinden* başlığıyla basıldı. Bedirhan, Kur'ân meâlinin ilk yayımlanmaya başladığı Hawar dergisinin 27. sayısında şöyle bir not düşmektedir: “Allah'ın lütfuyla, Kur'ân'ın tefsirini tamamladık.” (Bedirhan, 1941, 686.) Ancak şimdiye kadar tamamı değil; sadece ilk altı sûrenin meâli yayımlanmıştır. Tam bir meâl olan bu çalışmanın yeniden basılması için bir çaba olduğu duyduk.

Başlıkta her ne kadar tefsir ismi geçse de aslında bu bir meâl çalışmasıdır. Meâl değil de tefsir isminin verilmesinin nedeni, o dönemde “Meâl” kavramının yaygın olmaması olabilir. Ayrıca Arap âleminde bizdeki gibi bir meâl kavramı o dönemde ve hala mevcut değildir. Meâlin, dergi ve gazetede yayımlanması sebebiyle, âyetlerin Arapçasına yer verilmemiştir. Meâlde serbest tercüme yöntemi hâkim olup sade ve gayet anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Fâtiha Sûresinde âyetler, bir bölüm halinde rakam verilmeden tercüme edilmiş iken, diğer sûrelerde âyet numaraları belirtilmiştir. Arapça orijinalleri yerine, sûrelerin Kürtçe tercüme yapılmıştır. Örneğin Fâtiha sûresine “Sûreyê Destpêkirinê/Başlama Sûresi”, Bakara Sûresine “Sûreyê Çêlekê/İnek Sûresi” denmiştir. Sûrenin kaç âyet olduğu ve nerede nazil olduğu şeklindeki bilgilerin yanı sıra, dipnot ve parantez içi açıklamalara da başvurulmuş ve okuyucuya yabancı veya ağır gelir düşüncesiyle, “Rahman” ve “Rahim” örneklerinde olduğu gibi önce kelimenin Arapçasına ve (;) işaretinden sonra Kürtçesine yer verilmiştir. (Hawar, 1941, 685)

Bunun dışında mealde sehven bir takım hatalar da meydana gelmiştir. Örneğin, Mâide 1. âyeti, iki âyet olarak gösterilmiştir. Bu yüzden âyet numaralarında kayma meydana gelmiş ve bu durum, sûrenin sonuna kadar devam etmiştir. Bunu, 120 âyet olan sûrenin 121 rakamıyla bitmesinden de rahatlıkla anlamaktayız. İlgili hata sûre girişinde, ‘123 âyettir’ ifadesinde de mevcuttur. (Roja Nû, 1945, 2.) Benzer bir hata, Nisâ 4. âyetinde de meydana gelmiş ve sûrenin sonuna kadar devam etmiştir. Bu nedenle, Paris baskısındaki son âyet, yani Nisâ 22, 21 olarak belirtilmiş ve bu hatanın bir devamı olarak, 176 âyet olan sûre, 175 rakamıyla son bulmuştur. Aslında bu hata, sûre girişinde, ‘175 âyettir’ ifadesinde de vardır. (Bkz: Hawar, 1942, 1079)

2.3.2. Abdullah Varlı ve Qur'ana Pîroz û Arşa Wêya Bilind Adlı Meâli

Abdullah Varlı 1994 senesinde neşrettiği Meâl'inin başında biyografisini özet bir şekilde yazmıştır. (Varlı, 1994 s.yok; Özdaş, 2015, 31) Buna göre 1939 senesinin Nisan ayında Ağrı'nın Patnos ilçesine bağlı bir köyde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda medrese eğitimine başlayan Varlı, bölgenin birkaç medresesinde dönemin önemli hocalarından Nahiv, Sarf, Meâni gibi Arapça dil bilgisi, Fıkıh, Hadis, Tefsir ve kelam gibi İslami ilimleri okumuştur. Sonra 1957 yılında eğitimini tamamlamak için Şam'a gitmiştir. Burada bir süre kaldıktan sonra Sûriye'nin Kuzeyinde kalan Şeyh Ahmet el-Haznevi medresesinde eğitimini tamamlamıştır. 1964 senesinde Van'ın Erciş ilçesinde babası adına yapılan Seyit Muhammed Camii'nde İmam-Hatip olarak görev almaya başlamıştır. Bu ilçede bir süre vaizlik ve müftülük de yapmıştır. Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü'nde daire başkanı olarak 1993'te emekliye ayrılarak 2012 senesinde Ankara'da vefat etmiştir. (Varlı, 1994, s. yok)

Varlı'nın Kur'ân-ı Kerim Meâl'i dışında yazdığı başka çalışmaları da vardır. Bunlardan bir tanesi hariç hepsi basılmıştır. Bu çalışmaları şunlardır: 1. *Kürt Ermeni İlişkileri*, (çeviri) 2. *Osmanlı, Rus ve İran Savaşlarında Kürtler*, (çeviri) 3. *Diroya Du Gelen Kurdan*, (3 ciltten oluşan kitap, Kürt Tarihine dair Kürtçe olarak yazılmıştır.) 4. *Diwan û Jinewariya Ahmedê Hanî*, (İki cilt olarak kaleme aldığı bu eserin 1 cildinde Ahmedî Hanî'nin hayatı, ikinci cildinde ise eserleri ele alınmıştır.) 5. *Ezidiler/Yezidiler*, Basılmamış eserdir.

Abdullah Varlı'nın yazdığı ilk eser, *Qur'ana Pîroz û Arşa wêya Bilind/Kur'ân-ı Kerim ve Kürtçe Meali* adlı meâl çalışmasıdır. Varlı, Meâl'inin önsözünde Kürtçe meâl yazma serüvenini kısaca

anlatmıştır. Buna göre daha 1961 senesinde böyle bir meâli yazma hayalini kurmuş ve bu hayalini yaklaşık 30 yıl sonra gerçekleştirebilmiştir. Bu meâli yazabilmek için birçok zorlukla karşılaştığını ifade etmektedir. Bu zorlukların başında; Kürt dili üzerindeki baskılar, Kürt yazı dilinin yaygın olmaması, bu alanda daha önce yazılmış bir örneğin olmaması gibi zorlukları sıralamıştır. Aslında Varlı'nın bu çalışmasını yaptığı dönemde Kuzey Irak'ta yazılmış Kürtçe tefsir ve meâl örnekleri olsa da o günün şartlarında kitaba ulaşmanın zorluğu yanında bunların bir kısmı o zaman basılmamış olmasından dolayı kendisi bu çalışmalara ulaşamamıştır. Varlı, ilk Kürtçe Kur'ân çevirisinin ne zaman yapıldığı sorusunun cevabını bulabilmek için epey araştırma yaptığını ifade etmektedir. Buna göre; Beyazidi Bistamî'nin (ö:848/874?) etkisiyle hicri 228 senesinde Müslüman olan Ali Sindi'nin namazda okunan bazı kısa süreleri Kürtçe'ye çevirdiği, hicri 380 senesinde Şâir Baba Tahir-i Uryan'ın (ö:1010) yine birkaç Kur'ân süresini Kürtçe'ye çevirdiği bilgisini vermektedir. Ancak Varlı, bu bilgilerin kaynağını tespit edemediğini belirtmektedir. Varlığından haberdar olduğu Mela Muhammed Koyî'nin tefsiri ve Kamran Bedirhan'ın çevirisine ulaşamadığını ifade etmektedir. (Varlı, 1994, Önsöz, s. yok)

Abdullah Varlı, meâlini bitirdikten sonra çevirisini, 8.8.1994 tarihinde DİB. Din İşleri Yüksek Kurulu'na incelenmesi talebiyle göndermiştir. Talebine cevap alamaması üzerine 26.08.1994 tarihinde aynı makama ikinci dilekçe göndermiştir. Ayrıca 12.9.1994 tarihinde bu kez çevirisini DİB. Mushaf İnceleme Kurulu'na göndererek Meâl'inin içine yerleştirilecek Kur'ân metninin incelenip varsa eksiklerin tespit edilmesi hususunda bir müracaat daha yapmıştır. Ancak bütün bu yazışmalara ilgili mercilerden olumlu veya olumsuz herhangi bir cevap almadığını belirtmektedir. (Varlı, 1994, Önsöz, s. yok)

Çeviri, Celadet Ali ve Kamran Bedirhan kardeşler tarafından geliştirilen Kürtçe Latin harfleriyle yazılmıştır. Ayrıca bu Meâl'i diğerlerinden ayıran en büyük özelliklerden birisi Latin Alfabenin yanında Meâl'in, Arap alfabesiyle de yazılmış olmasıdır. Yani Meâl'in sayfa düzeni; ortada Kur'ân'ın Arapça metni, metnin sağında Arap alfabesiyle yazılmış çeviri, solunda ise aynı çevirinin Latin alfabesiyle yazılmış metni bulunmaktadır. Varlı, sûre girişlerinde, sûre'nin Mekkî-Medenî bilgisi ve sûre'nin âyet sayısı hakkında bilgiler vermiştir. Sûre ve âyet orijinal kavramları Kürtçe'ye sûre "Ferker", âyet "Berate" şeklinde çevirmenin yanında sûre isimlerini de Kürtçe'ye çevirmiştir. Örneğin; Bakara sûresi, "Ferkerâ Çelekê/İnek Sûresi" şeklinde çevirmiştir. Bu arada, "En'âm" sûresini "Ferkerâ Qencîyan/İyilikler Sûresi" şeklinde tercüme edilmesi açık bir hatadır. Çünkü En'âm sözcüğü, "Qenciyan" (iyilikler) anlamında değildir. Bunun yerine sûrenin orijinal adı korunmalı veya sûre adı, "Sûreyê Terşan/Evcil Hayvanlar" şeklinde yazılmalıdır.

Abdullah Varlı, sûrelerin başındaki mukatta'a harflerini tefsir etmeyenlere katılarak tercüme etmeyip anlamlarını Allah'ın ilmine havale etmiştir. Âyetlerin daha iyi anlaşılması için parantez içi açıklamalara çokça yer vermiştir. Kürt dilinin çok zengin olduğunu ispat etmek amacıyla çeviride yer verdiği her sözcüğün Kürtçe olmasına aşırı özen göstermiştir. Böylece halk tarafından kullanılmayan bazı kelimeleri ve kitapların sayfalarında kaybolmuş birçok sözcüğü sırf Kürtçe olsun diye kullanmaya çalışmıştır. Ancak genel anlamda Meâl'in anlaşılır olduğu kanaatindeyiz. Yine ilk olmasının getirdiği bir takım sorunları da anlayışla karşılamalıyız. Varlı, Meâl'ini hazırlarken 1220 kaynaktan istifade ettiğini belirtmiş, (Varlı, 1994, s. yok) ancak bunları tasrih etmemiştir. Sadece Meâl'in sonunda 340 eser ismi vermekle yetinmiştir. (Varlı, 1994, s. yok)

2.3.3. Mehmet Demirdağ ve Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz Adlı Meâli

Mehmet Demirdağ, 1965 tarihinde Diyarbakır'ın Silvan ilçesine bağlı Garsî köyünde dünyaya gelmiştir. Doğduğu köye nispetle Muhammed Garsî olarak tanınmıştır. Demirdağ, ilkokul eğitimini tamamladıktan sonra medreselerde Arapça ve dini ilim tahsiline başlamıştır. Demirdağ, bölgedeki medreselerde aldığı bu eğitimin yanında eğitimini yurt dışında geliştirme maksadıyla İran'da okumaya karar verir. İran'ın Kum şehrine gider ve orada dört yıla yakın bir süre kalır. Orada Farsça,

mantık, felsefe, kelim ve belagat ilimlerini tahsil eder. Kürtçe, Türkçe, Arapça, Farsça ve Osmanlıca bilen Demirdağ, halen Silvan'da imam hatiplik görevini devam ettirmektedir. (Demirdağ, *Kurte jinnameyamin/Kısaca Hayatım*, bana gönderdiği bilgi notu; Ayrıca bkz: Özdaş, 2015, 44-49.)

Mehmet Demirdağ, yazdığı Meâl'in dışında bir kısmı basılmış, bir kısmı basılmamış eserlerde yazmıştır. Ayrıca süreli yayınlarda makale, şiir ve hikâyeleri yayımlanmıştır. Kendisinden aldığımız bilgilere göre eserleri şunlardır.

1. *Tarîxçeyê Heyat Bedüzzeman*. Said Nursî'nin *Tarihçeyi Hayatı* adlı eserin Kürtçe çevirisidir. 2. *Qetilnameya İmam Huseyn*. Farsçadan Kürtçe'ye çevrilmiş olan bu eser, tarihi veriler ışığında Hz. Hüseyin'in şahadetini konu edinmektedir. 3. *Sê Dîwaneyên Muhammed İqbal*. Muhammed İqbal (1877/1938)'in *Asrâr-i Hudî/Benliğin Sırları*, *Rûmûz-i Bîhudî/Benliği Kaybetmenin Sırları*, *Gülşen-i Râz-i Cedîd/Yeni Sırrın Gül Bahçesi* divanlarının Kürtçe çevirisidir. 4. *Dîwana Herba Urî Bedüzzeman*. Bedüzzaman'ın "Divan-ı Harbi Örfi" adlı eserinin Kürtçe çevirisidir. 5. *Kitab-ı Diyarbekiriya*. Eser, Ebû Bekir Tihranî (ö:881/1477)'nin Akkoyunlular tarihini anlatan bir kitaptır. Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir. 1999'da Diyarbakır Büyükşehir Kültür Yayınları tarafından basılmıştır. 6. *Gulîstana Sadiyê Şîrazî*. Sadi Şîrazî (ö:691/1292)'nin, *Gulîstân* adlı eserinin Kürtçe çevirisidir. Eser, 2004'te Nûbihar Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. 7. *İslam Tarihinde Kürt Kadını*. Eser Muhammed Hayr Ramazan Yusuf'un Arapça *el-Meretü'l-Kürdiyye fi't-Tarihi'l-İslamî* adlı eserinin Mehmet Demirdağ ile Ali Rıza Seven tarafından Türkçeye tercümesidir. Kitap, 2004'te Nûbihar yayınlarından çıkmıştır. 8. *Pênc Rîsaleyên İmamê Xezalî*. İmam Gazzâlî'nin (ö:505/1111), *Yanlış Yoldan Kurtulmak*, *Ey oğlum*, *Kimyayı Saadet*, *On Kaide ve Dini Edep* adlı risalelerinin Kürtçe çevirisidir. Eser, 2005'te Nûbihar yayınlarından çıkmıştır. 9. *Gulşena Raz Şêx Mehmûdê Şebusterî*. İranlı mutasavvıf ve şair Şebüsterî (ö:720/1320)'nin mesnevi tarzında yazdığı *Gülşen-i Râz* adlı Farsça eserinin manzum Kürtçe çevirisidir. Eser, 2005'te Nûbihar yayınlarından çıkmıştır. 10. *Çar Zîndanê İnsan Elî Şerîetî*. Ali Şerîati (1933/1977)'nin, *İnsanın Dört Zîdanı* adlı eserinin Farsçadan Kürtçe'ye çevirisidir. 2006'da Hîvda yayınlarından çıktı.

Mehmet Demirdağ tarafından hazırlanan *Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz* adlı meal, Nûbihar yayınevi tarafından tek cilt halinde 2003 yılında basıldı. (Özdaş, 2015, 50.) Başında bir önsöz, sonunda standart alfabetik sûre isimleri, hatim duasının Arapçası yanında Kürtçesi de verilmiştir. Bedirhan kardeşler tarafından geliştirilen Latin harfli Kürtçe alfabe ile yazılmıştır. Mealde parantez içi açıklamalar bulunsa da dipnot ve açıklayıcı herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Halk tarafından kullanılmayan birçok kelimenin Meâl'de kullanılması anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Meâl'de âyet sayılarının yanlış yazılması, sûrelerin âyet sayılarının eksik yazılması veya aynı âyet rakamının tekrar edilmesi gibi bazı hatalar mevcuttur. (Örneğin: Bakara sûresinin 258. âyeti, 257, toplamda 45 âyet olan Fâtır sûresinin 40. âyeti 49, Yâsînsûresinin 20. âyeti 29, Zümer sûresinde 18. âyetin numarası verilmeden 17. âyetin meali ile birlikte verilmiştir. Kâmer sûresinde 22. âyet 21, Kalem sûresinde 21 ve 22. âyetleri tek âyet numarasıyla 21. âyet olarak gösterilmiştir. Keza "Nebe" sûresinde 4. âyet, 3. âyet olarak numaralandırılmıştır. Bkz; Özdaş, 2015, 51.)Yine eserde, Kürtçe dil imla kural hataları da mevcuttur. (Detaylı bilgi için bkz: Özdaş, 2015, 51-55; Özdaş, 2016, 344.)

Yazar, önsöz'de meâl tekniğini özetlemektedir. Ayrıca meâlini yazarken tefsir kaynaklarından: Taberî (ö:310/923)'nin *Cami'u'l-Beyan*, Zamahşerî (ö:538/1144)'nin *El-Keşşaf*, İbni Kayyim el-Cevzî (ö:597/1201)'nin *Zadü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, Fahrettin Râzî (ö:606/1210)'nin *Tefsîrü'l-Kebîr*, İmam Kurtubî (ö:671/1273)'nin *Camiu'l-Ahkâm*, Beyzâvî (ö:685/1286)'nin *Esrarü't-Tenzîl*, İbn Kesîr (ö:774/1373)'nin *Tefsîru'l-Kur'an el-Âzîm*, Elmalılı Hamdi Yazır (1878/1942)'nin *Hak Dini Kur'an Dili*, Mevdûdî (1903/1979)'nin *Tefhimu'l-Kur'an*, Seyit Kutup (106/1966)'un *Fî Zilali'l-Kur'an*, Hüseyin Tabâtabâî'nin (1904/1981), *El-Mîzan*, Saîd Havva (1935/1989)'nin *el-Esâs fi't-Tefsîr* ve Muhammed Ali Sabûnî (d:1930)'nin *Safvetü't-Tefasîr* adlı tefsirlerden yararlandığını belirtmektedir. (Demirdağ, 6-7)

Bu Meâl üzerine 2015 senesinde Haşim Özdaş tarafından Dicle üniversitesinde, Nurettin Turgay danışmanlığında *Kur'ân'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler 'Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Örneği*, adlı bir yüksek lisans tezi çalışması tamamlanmıştır.

2.3.4. Mehmet Top ve Ronahiya Qur'ana Pîroz Adlı Meâli

Mela Muhammed Hakkâri olarak bilinen Mehmet Top, 1955 yılında Beytüşşebap ilçesine bağlı Bölücek (Pirosa) köyünde doğdu. 1963 yılında babasının dayısıyla birlikte Kuzey Irak'ın Duhok şehrine yerleşti. Eğitimine Duhok'taki medreselerde başlayan Hakkâri, ilköğretimden sonra eğitimine Duhok'taki dinî eğitim veren bir lisede devam ederek 1979 yılında mezun oldu. Eğitimini bitirdikten sonra memleketine dönerek doğduğu köye yerleşti. Hakkâri'nin Yüksekova ilçesine bağlı Yüreklî (Herînkê) köyünde 4 yıl fahrî imamlık yaptı. İmam hatiplik sınavını kazanarak 1987 senesinde aynı köyde resmî olarak görevine devam etti. Kısa bir süre sonra sırasıyla Yüksekova merkez Hz. Ömer Camii, Mardin Merkez Sultan Köyü, Adana'nın Ceyhan ilçesine bağlı İsalı Köyü, Şırnak Merkez Kaymakam Çeşmesi (Niyar) Köyünde imam hatiplik görevini yaptı. 2015 senesinden beri Silopi ilçe merkez Mekke Camii imam hatipliği görevine devam etmektedir. (Kendisinin bana gönderdiği öz geçmiş bilgi notu. Ayrıca bkz: Özdaş, 2015, 33-34.)

Mela Muhammed, yazdığı Kürtçe meâl dışında diğer bazı ilmi çalışmaları vardır. Ancak meâli dışında kalan eserleri henüz yayımlanmamıştır. Bilgilerine ulaştığımız eserleri şunlardır:

1. *Ronahiya Qur'ana Pîroz/Yüce Kur'ân Aydınlığı*. 2. *Kelha Busulmanî/Müslümanın Kalesi*. Kürtçe olup basılmamıştır. 3. *Mela Hisênê Bateyî*. İlk Kürtçe mevlit yazarı Mela Hüseyin Bateyê ile ilgili bir çalışmadır. Kürtçe yapılan bu çalışmanın bir kısmı *Nubihar* dergisinde yayımlanmıştır. 4. *Namaz Kazasının Hükmü*. Türkçe yazılan bir risâle olup yakın bir tarihte yayımlanması bekleniyor. Mela Muhammed'in bunlar dışında kendi köyünün tarihi ile ilgili devam eden bir çalışması ve yazdığı Meâl ile ilgili yaklaşık altmış sayfalık bir röportaj çalışması mevcuttur. Bu röportajın yakında yayımlanacağını ifade etmektedir. (Kendisinin bana gönderdiği öz geçmiş bilgi notu)

Mela Muhammed, 17 tefsir ve meâlden yararlanarak hazırladığı Kürtçe meâlini, 2007 yılında İstanbul'da Nûbihar Yayınları aracılığıyla yayınlamıştır. Aynı meâlin ikinci baskısı 2011 senesinde Ravza yayınları tarafından yapılmıştır. Meâl, Kürtçe'nin Kurmancî ve Latin alfabesiyle yazılmıştır. Ancak ülkemizde ağırlıklı konuşulan şiveden farklı olarak Hakkâri'nin yerel şivesi olan "Behdinan" şivesi ile hazırlanmıştır. Mela Muhammed, Meâl'i hakkında Habib Kalaç'a verdiği bir röportajda "Neden bir Kürtçe Meâl yazma gereği duydunuz?" sorusuna; özetle Allah'ın son kelamının bütün dillere tercüme edilmesi gerektiğini ifade ederek bunun çocukluk yıllarından itibaren yapmayı düşündüğü bir hayali olduğunu belirtmektedir. (Mela Muhammed Hakkâri ile Ronahiya Qurana Pîroz üzerine Habib Kalaç tarafından yapılan ancak basılmamış röportaj. s. 24; Ayrıca bu röportaj aynı kişi tarafından 2014 senesinde Şırnak ilahiyat fakültesine "Muhammed Hakkâri'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği" başlığıyla ilahiyat lisans bitirme ödevi olarak teslim edilmiştir.) Birinci baskısı yapıldıktan sonra Meâl hakkında 29.11.2008 tarihinde dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Mehmet Görmez ve Diyanet Yayın Kurul başkanı Saim Yeprem ile yapılan bir röportaj *Diyanet'ten açılım, Kürtçe Kur'ân* başlığıyla haber yapılmıştır. (Haberin detayı için bkz: <https://www.risalehaber.com/diyanetten-acilim-kurtce-kuran-meali-54650h.htm> (10.11.2018)) Meâl ile ilgili diğer bir haber de 30.07.2008 tarihinde "Kürtçe meallerin sayısı artıyor" başlığıyla çıkmıştır. (Haberin detayı için bkz: http://www.islamvehayat.com/m/kurtce-meallerin-sayisi-artiyor_d1699.html(11.11.2018))

Mela Muhammed, Meâlini yazarken ağırlıklı olarak lafzi (literal) tercümeyle esas almıştır. Eserin Kürtçe'nin Kurmancî lehçesinin yerel bir şivesi olan "Behdinî" Hakkarî şivesiyle yazılmış olması okuyucu kitlesini daraltmaktadır. Bu sorunu aşmak için farklı kelimelerin anlaşılması için Meâl'in sonuna Kürtçe-Kürtçe bir sözlük eklenmiştir. Sûre isimleri orijinaleri korunarak tercüme edilmiştir.

Her Sûre'nin başında Mekki-Medeni bilgisini vermektedir. Önsözde ulûmu'l-Kur'ân kavramlarından Nâsîh-Mensuh kavramlarını ele almaktadır. (Hakkarî, 2011, 8)

2.3.5. Hüseyin Gündüz, Said Yıldırım, Mehmet Seyhan ve Qur'ana Pîroz û Meala Wêya Kurdî Adlı Meâlleri

Hüseyin Gündüz, Said Yıldırım ve Mehmet Seyhan hocalar tarafından yazılan bu Kürtçe Meâl bir heyet çalışmasıdır. Ayrıca her yeni baskıda eser geliştirilmiştir. Nitekim ilk baskısı 2008 yapılan çalışma sekizinci baskısını 2017 senesinde yayınlamayı başarmıştır. Şimdi sırasıyla müellifleri ve eserlerini tanıyalım. (Müelliflerin hayatı ve eserleri için bkz: Özdaş 2015, 34-36; Özdaş, 2016, 348-349.)

Hüseyin Gündüz, Batmanın Gercüş ilçesine bağlı Gökçepınar (Êsê) köyünde 1955 yılında doğdu. Bölgenin Medreselerinde 8 yıl kadar Arapça ilim tahsil etti. 1980 de bir köyde İmam olarak göreve başladı. Gündüz, Diyanetten emekliye ayrılarak bir süre Malatya'da yaşadı. Şuan ise Batman da ikamet etmektedir. (Kurtejinamın (özgeçmişim), kendisinin bana gönderdiği özgeçmiş, 12.10.2016. Ayrıca Hüseyin hocayla aynı ilde ikamet ettiğimiz için aralıklarla birebir görüşmeler yapmaktayız.)

Hüseyin Gündüz'ün ilmi çalışmaları şunlardır:

1. *Wergera Qur'ana Pîroz bı Zimanê Kurdî/Yüce Kur'ân ve Kürtçe Meâli*. 2. *Kelha Mirovê Musilman/Müslümanın Kalesi*. 3. *Zikr û Duayên sibeh û Êvaran/Sabah Akşam zikirleri*. 4. *Mesûrat*. Hasan el benna'nın dua kitabının Kürtçe çevirisi. 5. *Bingehên Baweriya Îslamê/İslam İnancının Temel İlkeleri*. 6. *Qeder/Kader*. 7. *Qutî Axretê/Ahret Azığı*.

Sait Yıldırım, 1967 senesinde Tillo'da dünyaya geldi. 1979 da Tillo da medrese eğitimine başladı. Bütün medrese eğitimini burada alan Yıldırım, 1986 tarihinde icazet alarak medreseden mezun oldu. 1986–1998 yılları arasında bazı medreselerde başta Sarf ve Nahiv (gramer) olmak üzere İslami ilimler alanında ders verdi. 1998 den sonra başta Kur'ân-ı Kerim'in Kürtçe meâli olmak üzere tercüme ve teliflere başladı. (Kurte jinamın (özgeçmişim), kendisinin bana gönderdiği özgeçmiş) Said Yıldırım'ın eserleri şunlardır:

1. *Kürtçe Açıklamalı Şafîi Elifbası*. 1. baskı 2004, 2. baskı 2006. İstanbul Zemzem yayınları, 3. baskı 2007 İstanbul İhsan yayınları. 2. *el-Hadiketu'l-Furkaniyye*. 3. *Mecmuetu's-Sarf*. 4 kitaptan oluşan Sarf ilmi serisi. Beka yayınları. 4. *Mecmuetu'n-Nahiv*. 3 kitaptan oluşan Nahiv ilmi serisi. Zemzem yayınları. 5. *Muhcetü't-Tarf fi İlmi'n-Nahvi ve's-Sarf*. 6. *Şematu'l-Ufûl fi İlmi'l-Usûl*. 7. *el-Cevahiru'l-Kelamiyye*, 2005. İstanbul, Peyxam yayınları. 8. *Alimun ve Tağiyetün*. 2005, İstanbul, Peyxam Yayınları. 9. *Tehdidü'l-İslam ve Tevhidu'l-Muslimîn*. Son üç kitabı Hüseyin Gündüz ve Mehmet Seyhan'la beraber tercüme ettiği eserleridir.

Mehmet Seyhan ise 1972 senesinde Mardin Dargeçit ilçesinde dünyaya geldi. Bölgenin muhtelif medreselerinde ilim tahsil etmiş olsa da tahsilinin çoğunu üstadım dediği Mela Said Yıldırım'ın yanında tamamlayıp 1992'de Batman'daki medresesinde kendisinden icazet aldı. Hocası Mela Said ve Mela Hüseyin ile Kur'ân'ı Kerimin Kürtçe mealini ve bazı eserleri Kürtçe'ye kazandırma çalışmasında yer aldı. Ayrıca muhtelif dergi ve internet sitelerinde Kürtçe makaleleri yayımlandı. Bu çalışmalarla beraber imamlık yapmakta ve halen resmi olarak İstanbul Sultanbeyli de imamlık vazifesini icra etmektedir. (Kurte jinamın (özgeçmişim), kendisinin bana gönderdiği özgeçmiş)

Seyhan hocanın, birçok tercüme çalışmaları mevcuttur. Bu çalışmalardan ulaşabildiklerimiz şunlardır:

A. Arapça'dan Kürtçe'ye yapılan çeviriler:

1. *Nîşanin di Rêde/Yoldaki İşaretler*. 2. *Qisseyên Pêğemberan Jibo Zarokan/Çocuklar için Peygamber Kıssaları*. Nûbihar yayınları. 3. *Sîretû Hatemi'n-Nebiyî'n/Son Peygamberin Hayatı*.

Nûbihar yayınları. 4. *Mecmûetu'r-Resaîla İmam Hesen el-Benna/Hasan el-Benna'nın Risaleleri*. Çağrı yayınları. 5. *Fiqha İbadetan Ya Biwêne/Fotoğraflı İbadet Fikhi*.

B. Türkçe'den Kürtçe'ye yapılan çeviriler:

1. *Beyannameya Cihanî Ya Mafên Mirovan/İnsan Hakları Evrensel Beyannameyi*. 2. *Nefesa Dawîn/Son Nefes*. 3. *Felsefe*. 4. *Resûlullah/Allah'ın Elçisi*. 5. *Malbata Bextewar/Mutlu Aile*. 6. *Dostên Heq-1/Hak Dostları-1*. 7. *Dostên Heq-2/Hak Dostları-2*. 8. *Rahmeke Wısan Ku/Öyle bir Rahmetki!*. 9. *Tefekkür*. 10. *Tesewwuf-1*. 11. *Tesewwuf-2*. Birincisi hariç bu çalışmaların hepsi Erkam yayınları tarafından basılmıştır. (Birincisi hariç bu eserlerin hepsi Osman Nuri Topbaş hocaya ait olup Mehmet Seyhan tarafından Kürtçeye kazandırılmıştır.)

Yukarıda kısaca hayatlarını yazdığımız Hüseyin Gündüz, Said Yıldırım ve Mehmet Seyhan tarafından bir heyet çalışması olarak hazırlanan meâl, ilk defa *Wergera Qur'ana Pîroz Bi Zimanê Kurdî/Yüce Kur'an'ın Kürtçe Çevirisi* adıyla 2008 senesinde yayımlanmıştır. Yazarları tarafından sürekli geliştirilen meâl, defalarca basılmıştır. Ayrıca 2017 yılında Hüseyin Gündüz tarafından o zamana kadar yedi defa Latin harflerle basılan meâl, daha fazla okura ulaşması için Arap harflerle tekrar basılmıştır. Bu meâl, Şimdiye kadar yapılan Kürtçe meâl çalışmaları arasında kanaatimizce Kürt dilini en iyi kullanan, gramer açısından daha az hata içeren ve âyetlerin anlamlarını iyi ifade eden en başarılı meâl çalışmasıdır.

Meâl'in özelliklerine bakıldığında, sûrelerin başında sûre ile ilgili Mekkî-Medenî ve âyet sayısı bilgileri verildikten sonra tercümeye geçilmiştir. Tercümede Türkiye'deki Kürtler'in çoğunun kullanıp anladığı standart Kurmancî lehçesi kullanılmıştır. Bazen literal tercüme örnekleri bulunsa da daha çok anlamı esas alan, serbest bir tercüme tekniği tercih edilmiştir. Yazarların bu Meâl'i hazırlamadaki hedefleri Kürtçe okuyabilen vatandaşların rahat bir şekilde Kur'an'ı anlamalarıdır. Bu Meâl'i diğerlerinden ayıran önemli özelliklerden birisi de dipnot olarak meâl dışı açıklamalarda bulunmuş olmalarıdır. Bu açıklamalar bazen sebep-i nüzul, bazen de muhtemel diğer anlamların verilmesi şeklinde olmaktadır. Bu açıklamalar, çalışmaya büyük bir zenginlik katmıştır.

Bu Meâl çalışması, 2015 senesinde DİB. tarafından 10 bin adet olarak basıldı. Meâl'in bu baskısı iki şekilde yapılmıştır: İlkinde sayfanın ortasında Kur'an'ın Arapça metni, etrafına Kürtçe meâl olacak şekilde, ikincisinde ise sadece Kürtçe meâl yazılmıştır. Diyanetin bu çalışması bölge halkı tarafından takdir görmüştür. Ayrıca Meâl, Diyanet tarafından çıkarılan yeni baskılarında Hüseyin Gündüz tarafından geliştirilen Arap alfabesi ile yazılanı tercih edilmiştir.

2.3.6. Hanifi Ballı, Abdülkerim Bingöl ve Qur'ana Pîroz Kurdî-Tirkî Meala wêya İcmalî (Wateya wê ya Kurt û Puxtedar) Adlı Meâlî

Hanifi Ballı, 1954 yılında Muş İli Varto İlçesi'nde doğdu. Babası Şeyh Ahmet bölgede tasavvuf ve ilimle bilinen birisidir. İlköğretimi aynı yerde bitirdikten sonra dini eğitim almak üzere Muş, Batman ve Bitlis gibi bölgenin değişik medreselerinde kaldı. Bu medreselerde Nahiv, Sarf ve Belâğat gibi Arapça dil ilimleri, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi temel İslam bilimlerinde öğrenim gördü. En son Cizreli Şeyh Seyda'nın oğlu Şeyh Nurullah'tan icazet aldı. İmam-hatip okulu'nu dışardan bitirdikten sonra 1977'de Varto ilçesi merkez camii imam-hatibi olarak göreve başladı. 1984'te Marmara üniversitesi ilahiyat fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl girdiği müftülük ve vaizlik sınavını kazanarak 1985 tarihinde Artvin ilinin Şavşat ilçe müftülüğüne atandı. 1987 yılında Almanya Hamburg'da Din Hizmetleri Müşavirliğinde din görevlisi olarak görevlendirildi. 1993'te yurtdışı dönüşünde Muş ili Korkut ilçe müftüsü olarak atandı. 1995 yılında Hakkâri ili Yüksekova ilçe müftülüğüne, 1998 yılında Bitlis ili Tatvan ilçe müftülüğüne, 2004 yılında Ağrı ili Patnos ilçe müftülüğüne, 2008 yılında Diyarbakır ili Bismil ilçe müftülüğüne ve en son 2015 tarihinde Bingöl ili Genç ilçe müftülüğü görevinde iken yakın bir tarihte emekliye ayrıldı. Evli ve 6 çocuk babası olan Ballı, iyi derecede Farsça, Arapça ve Almanca bilmektedir. (Hanifi Ballı'nın bana gönderdiği özgeçmiş. (05.05.2018) Hayatı ve eserleri ile ilgili bkz: Özdaş, 2015, 36-37; Özdaş, 2016, 349.)

Hanifi Ballı, yürüttüğü idari görevlerin yanında ilmi çalışmalarını da aksatmamaya özen göstermiştir. 1980 tarihinden itibaren Almanya ve Artvin görevleri dışındaki yerlerde medrese eğitimi vermek için talebe bulundurmuştur. Çok olmasa da bu talebelerden bir kaçına icazet vermiştir. Yazdığı eserlerin bir kısmı Arapça'dan Türkçe'ye tercüme, bir kısmı da Arapça'dır. Yazdığı Kur'ân meâli ise Kürtçe'dir. Bu eserlerin bir kısmı basılmışken bir kısmı henüz yayımlanmamıştır. Yazdığı eserler şunlardır;

1. *Hürriyet Uğruna*. Bu eser Mısır'lı Necip Geylani'nin eseri olup Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Beka yayınları 1992. 2. *Filistin Bizimdi, Lanet Sana Yahudi*. Bu eser Filistin Hamas hareketi tarafından hazırlanan bir eserdir. Almanya'da olduğu dönemde Türkçe'ye tercüme edip basmıştır. 3. *el-Mühimmât mine'l Malûmât*. Eserde Cuma namazından sonra öğle namazının iadesi, mevlit okutmanın mahiyeti ve Kur'ân okuma sevabının ölümlere ulaşması gibi güncel konular ele alınmıştır. 4. *el-Wesâyâ*. Eserde Peygamber ve âlimler gibi önemli şahsiyetlerin ölüm döşğinde söyledikleri vasiyetlere yer verilmiştir. 5. *er-Rewa'i*. Eserde hikmetli sözler bir araya getirilmiştir. 6. *Kur'ân-ı Kerim Türkçe-Kürtçe Meal-i İcmali (Kısa ve Öz Anlatım)*, Eser, 2009 senesinde Tenvir Neşriyat tarafından basılmıştır. 7. *Şerhâ Buxarî*. Bu çalışma, kısa bir şerh ilave edilerek Buhari'nin Arapça metninin Kürtçe tercümesidir. (Hanifi Ballı'nın bana gönderdiği bilgi notuna göre, Ballı, Bu çalışmayı M. Sıddık Dursun'un isteği üzerine yapmış. Çalışmayı bitirip Sıddık beye teslim etmiş. Dursun'nun, Kendisine bunu Türkiye'de basamayız. Kuzey ırakta basacağız dediğini, ancak basılıp basılmadığı veya bu çalışmanın akıbeti hakkında şuna kadar bir bilgi sahibi olmadığını ifade etmiştir.)

Hanifi Ballı, 2001 senesinde hocamın oğlu dediği Abdülkerim Bingöl ile beraber başladığı Kürtçe meâl çalışmasını 2007 senesinde tamamlayıp Med-Zehra camiasının yayın organı olan "Tenvir Neşriyat" yayınevinde basılması için o zaman camianın önde geleni Mehmet Sıddık Dursun'a (1948/2017) teslim etmiştir. (<http://www.biyografya.com/biyografi/10317> (21.03.2019) Zaten bu çalışmaya onun sayesinde başlanmıştır. Çünkü böyle bir çalışmayı yapması için Sıddık Dursun, Hanifi hocayı ısrarla teşvik etmiştir. Meâl 2009 senesinde *Qur'ana Pîroz Kurdî-Tirkî Meala wê ya İcmalî (Wateya wê ya kurt û Puxtedar)/Kur'ân-ı Kerim Türkçe-Kürtçe Meal-i İcmali (Kısa ve Öz Anlatım)* başlığıyla Tenvir Neşriyat tarafından basılmıştır. Hanifi Ballı'nın bildirdiğine göre yayınevi, teslim aldıktan sonra kendi çalışmaları üzerinde bazı tasarruflarda bulunmuştur. Ayrıca bazı âyetlerin meâlleri eksik veya bazı âyetlerin meâli başka ayetin altında verilmesi gibi yanlışlıkları da gözlemlediğini ifade etmektedir. (Hanifi Ballı'nın bana gönderdiği özgeçmiş.05.05.2018) Halen üzerinde hiçbir çalışma yapılmadan basılmaya devam edilmektedir.

Aslında bu meâl çalışması, dört kişi tarafından tamamlanan bir çalışmadır. Nusretin Boleli ve Niyazî Beki hocalar Türkçe meâl kısmını, Hanifi Ballı'nın (Hanifi Ballı, meâl'de "Muhammed H. Feyzi" müstear ismini kullanmıştır. "Muhammed" kimlikte olmasa da kendisine verilen asıl isimdir. "H." kısaltması, kendi ismi olan "Hanifi",nin kısaltmasıdır. "feyzi" ismi ise müstear olarak kullanılmıştır.) ve Abdülkerim Bingöl ise Kürtçe meâl kısmını hazırlamışlar. Meâl, ortada Arapça Kur'ân metni, sağında Kürtçe meâl, solunda Türkçe meâl yerleştirilerek basılmıştır. Türkiye'de yapılan çalışmalar arasında Türkçe ve Kürtçe meâl'i birlikte basan tek meâl örneğidir. Bunun nedeni; bu çalışmayı basan ve hazırlamasında katkıları olan "Tenvir" yayınevi Risale-i Nur camiasına aittir. Bilindiği üzere Osmanlı'nın son yıllarında yaşamış doğulu bir mütefekkir olan Said Nursî (1877/1960) şark meselesini çözmek için "Medresetu'z-Zehrâ" projesini önermiştir. Bu proje, dini ve fenni ilimlerin birlikte okutulduğu, eğitim dilinin Arapça, Türkçe ve Kürtçe olacağı bir üniversite projesidir. Üstad Nursî bu hayalini gerçekleştirilmeden hayata veda etmiştir. Ancak Tenvir yayınevi, Kur'ân'ın Arapça metni yanında iki dille yapılan bu meâl çalışmasını yayınlamakla böyle bir düşünceye hizmet etmek yolunda atılmış bir adım olarak mütalaa etmektedir. Nitekim bu değerlendirme, Meâl'in "Takdim" kısmında şöyle dile getirilmiştir;

“Üstad hazretlerinin en yüce ideallerinden birisi, Risale-i Nur hareketinin ve bir manada da mehdiyetin üçüncü aşaması olan “İttihad-ı İslam’dır”. Bu idealin gerçekleşmesinin en önemli basamağı da şüphesiz “Medresetu’z-Zehrâ” projesidir. Bilindiği üzere Üstad, bu üniversitenin tedarikat lisanını “Arapça, Kürtçe ve Türkçe” olarak belirtmiştir. Bunun böyle olmasının tabii ki en önemli yönü beşeri ve arizi ideolojilerin menfi tesiriyle kaybolmaya yüz tutmuş ümmet bilincinin yeniden inşası ve İttihad-ı İslam’a bir basamak olmasıdır. İşte bu elinizdeki Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe ve Kürtçe meâl’inin bir arada sunulması da bu maksada mebni âcizane bir çabadır.” (Boleli-Beki- Bingöl-Feyzi, 2009, s. yok)

Meâl, Kürtçenin Kurmancî lehçesi ve Latin alfabesi ile yazılmıştır. Sûrelerin başında Sûre’nin Mekkî veya Medenî ve kaç âyet olduğu bilgisi verilmektedir. Dipnot açıklamalara yer verilmemiştir. Daha anlaşılır olması için Parantez içi açıklamalara yer verilmektedir. “Allah” ve “Rab” kelimelerinin Kürtçe karşılığı olan “Xweda” ve “Perwerdekar” lafızları kırmızı renkle yazılmıştır. İncelediğimiz kadarıyla sebab-i nüzûl’e yer verilmemiştir. Meâl’in sonuna *Takdim/Peşgotin, İfadetü’l-Meram/Vegotina Daxwaze ve Kur’ân nedir? Tarifi nasıldır?/Qur’an çiye? Te’rîfa we çawa ye?* Başlıkları altında genelde Bediüzzaman Said Nursî’den Kur’ân ve meâl ile ilgili bazı bilgiler verilmektedir. Örneğin meâl’in önsüzünde Kur’ân’ın meâl’inin caiz olup olmadığı ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir; “Kur’ân-ı Hâkim’in hakiki tercümesi kabil olmadığını yirmi beşinci söz ispat etmiştir. Hem manevi i’cazındaki ulviyet ve üslup tercümeyle gelmez... Acaba şu tarzdaki âyâtın hakiki tercümesi mümkün müdür? Elbette değildir! Olsa olsa ya kısa bir meâl-i icmalî veya âyetin her cümlesi beş altı satır tefsir yapmak lazım” Sûrelerin rakam ve alfabetik sıraya göre sûre fihristi dışında 15 sayfalık *Dizin/İndex* bulunmaktadır. Ayrıca Hatim duasının Türkçe ve Kürtçe çevirileri de verilmiştir. (Boleli-Beki-Bingöl, Feyzi, 2009 s. yok) İncelediğimiz kadarıyla meâl’de kullanılan Kürtçe dili, halkın konuştuğu dilden çok akademik bir dil olduğu gözlemlenmiştir.

2.3.7. Fikri Bozkurt ve Qur’ana Kerîm û Meala wêya Kurdî Adlı Meâli

Fikri Bozkurt (Amedî) 1971 yılında Diyarbakır’ın Ergani ilçesinin Dereboyu (Xeltuşka) köyünde dünyaya geldi. İlkokul eğitimini Diyarbakır ili Bismil ilçesinde aldı. Ortaokul eğitimini Diyarbakır’da tamamladı. Liseyi Diyarbakır Fatih lisesinde okudu. 1991 yılında başladığı Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi sınıf öğretmenliğini 1997 yılında tamamlayarak mezun olan Bozkurt, halen Diyarbakır’da yaşamaktadır. (<http://fikriamedi.blogspot.com/13.03.2019>) Yazdığı Kürtçe Meâl dışında yazdığı Kürtçe şiirleri ve diğer bazı Kürtçe çevirileri de mevcuttur. Bu çevirilerin bir kısmını <http://fikriamedi.blogspot.com> internet sayfasında yayımlamaktadır.

Fikri Bozkurt, 1996 yılında daha üniversitede öğrenciyken başladığı Kürtçe Meâl çalışmasını zaman zaman ara vererek 2009 yılında tamamladı. Bazı sebeplerden ötürü basımı geciken çalışmasını, 2014 yılında Ensar yayınları tarafından Diyarbakır’da yayımladı. Köklü bir medrese veya ilahiyat eğitimi alamayan mütercim, çalışmasını Türkçe Kur’ân meâllerinden istifade ederek yazmıştır. (Özdaş, 2015, 43, Ayrıca bkz: Özdaş, 2016, 350.) Meâl, Kürtçe’nin Kurmancî lehçesi ve Latin alfabesi ile yazılmıştır. Dili sade ve anlaşılırdır. Sûrelerin başında sûrenin Mekkî-Medenî ve kaç âyet olduğu bilgisi verilmektedir. Dipnotta açıklamalara yer verilmemiştir. Daha anlaşılır olması için bazen Parantez içi açıklamalara yer verilmektedir. Meâl’de, Kürtçe imla kuralları ve gramer noktasında hatalar mevcuttur. Ayrıca Kur’ân-ı Kerim’deki, kimi mecâzi ve deyimsele ifadeler, literal olarak birebir tercüme edilmiştir. (Amedi, 2014, Örnekler için bkz: Bakara, 2/187; Mâide, 5/64; A’râf, 7/31; Şu’arâ, 26/225.) İnternet bloğu üzerinden Meâli dışında birkaç sûrenin tefsiri de yapılmıştır. (<http://fikriamedi.blogspot.com/> 13.03.2019) Piyasada tükenen meâl, ikinci baskısını henüz yapmamıştır.

2.3.8. Mahmut Yılmaz ve Tefsira Mahmud/Wergêra Qur'ana Piroz bî Zimanê Kurdî Adlı Meâli

Mahmut Yılmaz, 1950 senesinde bugün Şırnak ilinin İdil ilçesine bağlı Tepeköy (Xerabê Rîpin) köyünde dünyaya gelmiştir. Kendi döneminin şartları gereği dini eğitim almak için küçük yaşlarda Şırnak ve Mardin bölgesindeki camii ve medreselerde dini eğitime başlamıştır. Yaklaşık dört yıl bölgedeki medreselerde eğitim görmüş ancak medrese eğitimini tamamlayıp icazet alamamıştır. Mela Mahmut'un bu medrese eğitimi dışında bir eğitimi söz konusu değildir. Diplomasını dışardan almış olsa bile İlkokul seviyesinde bile Türkçe bir eğitim görmemiştir. Geçimini temin etmek için yıllarca duvar ustalığı yapan Mela Mahmut, bir süre Adana'da ikamet ettikten sonra İstanbul'a yerleşti. Kendisi Şuan hayatta olup İstanbul'da ikamet etmektedir. (Müellifin özgeçmişi ve meâli hakkında yazıp bana gönderdiği bilgi. 05.06.2018)

Mahmut Yılmaz, geçimini temin etmek için yıllarca duvar ustalığı yapmak zorunda kaldı. Ancak İstanbul'a yerleştikten sonra çocuklarının evi geçindirmeleri vesilesiyle okumaya ve yazmaya zaman buldu. Kürtçe meâl çalışması ile telif hayatına başlayan Yılmaz, hala yazmaya devam etmektedir. Çalışmalarının hepsi çeviridir. (Müellifin özgeçmişi ve meâli hakkında yazıp bana gönderdiği bilgi. 05.06.2018) Eserleri şunlardır:

1. *Tefsira Mahmud/Wergera Qur'ana Piroz bî Zimanê Kurdî/Mahmud Tefsiri/Kur'ân-ı Kerîm'in Kürtçe Çevirisi*. 2. *Askalanî*. Eser, İbn-i Hacer el-Askalan'ının (ö.1449) *Münebbihat İbn-i Hacer el-Askalan* adlı hadis risalesinin Kürtçe çevirisidir. Berdan yayınları tarafından İstanbul'da basılmıştır.
3. *Dirokâ Peyxemberâ/Peygamberler Tarihi*. Eserin Arapçası, Ebu İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim'e (ö. 1035) aittir. Çalışma, Arapça ismi *Kasasu'l-Enbiya el-Musemma bi Araisi'l-Mecalis* olan eserin Kürtçe çevirisidir. Eser tamamlanmış olup yakın bir tarihte Berdan yayınevi tarafından basılmıştır.

Mahmut Yılmaz, 2006 senesinde başladığı Kürtçe tefsir çalışmasını 2013 senesinde tamamlayıp İstanbul'da basmıştır. Çalışmasının önsöz'ünde Kürtçe bir tefsir yazmanın gerekçeleri arasında, Kürtler'in kendi dilleriyle ilahi mesajları anlayabilmeleri, Kur'ân tefsir literatürüne bir Kürtçe tefsirin de yer alması (Müellif ile yaptığımız görüşmede şu ilginç ayrıntıyı öğrendik; kendisi çalışmasını bitirene kadar herhangi bir Kürtçe tefsir ve ya meâl çalışmasını görmemiş ve varlığından haberdar olmamıştır. Kendince bu işi ilk yapanın kendisi olduğunu zannetmiştir.) ve yıllarca geçim meşgalesi yüzünden medreseden aldığı eğitimin hakkını veremediğini, böyle bir çalışmayla bunu telafi edeceğini belirtmiştir. (Yılmaz, 2013, 608.) Çalışmasına her ne kadar "Tefsir" ismini vermiş olsa da çalışma bir meâl çalışmasıdır. Hatta bir meâl çalışması bile değildir. Çünkü bu çalışma sadece "Celaleyn Tefsiri" adlı Arapça Tefsir-Meâl çalışmasının düzensiz yapılan bir çevirisidir. Mütercim, Celaleyn tefsiri'ni, başka herhangi bir kaynağa müracaat etmeden çevirmiştir. (Sadece anlamadığı yerleri anlamak için elinde bulunan İbn-i Kesîr tefsirine müracaat etmiştir. Başka kaynak kullanmadığını belirtmektedir.) Yaptığımız karşılaştırmada kaynak tefsirde bulunan bazı bölümleri, atlayarak tamamıyla çevirmemiştir. Dolayısıyla yaptığı çeviride kaynak metne sadık ve bağlı kalmamıştır. (Yılmaz, 2013, 3.) Bakabildiğimiz her sayfada mutlaka bir ayrıntı eksik çevrilmiştir. Ayrıca kaynak tefsirdeki lügavî değerlendirmelerin hiç birini çevirmemiştir. Bazen de kaynak tefsirde yer almayan bilgilere yer vermiştir. (Yılmaz, 2013, 4) Kısacası kaynak olarak çevirisini yaptığı Celaleyn tefsiri'ne tamamen bağlı kalınmadan serbest bir Kürtçe meâl çalışması yapılmıştır.

Dizayn olarak sayfanın ortasında Kur'ân'ın Arapça metni, kenarında Kürtçe'nin Kurmançî lehçesi ve Latin alfabesi ile yazılmıştır. Kürtçe meâl, sûrelerin başında sûrenin Mekkî veya Medenî, kaç âyet olduğu bilgisi verilmiştir. Dipnot açıklamalarına yer verilmemiş, daha anlaşılır olması için parantez içi açıklamalara yer verilmektedir. Ancak çok düzensiz bir parantez içi açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca çalışmayı istifade edilmez hale getiren önemli bir yanlış, meâlde verilen âyet rakamlarının altında verilen meâller ile Mushaf'taki âyetlerin birbirini tutmaması. Yani: rakamların altında verilen

meâllerde kayma yapılması, Bakara, (Yılmaz, 2013, 3,51) Al-i İmrân (Yılmaz, 2013, 51,77) ve Enbiyâ (Yılmaz, 2013, 323,332) sûrelerinde kayma, olduğu gibi geriye doğru olmuştur. Örneğin; Bakâra 14 rakamı altında verilen meâl, mushaftaki 15. âyete aittir. (Yılmaz, 2013, 4) Dolayısıyla hemen hemen hiçbir sûrede âyet meâlleri ile mushaftaki rakamlardaki âyetler arasında bir mutabakat söz konusu değildir. Hatta bazen bir sayfadaki âyetin meâli diğer sayfada yer alabilmektedir. (Yılmaz, 2013, 113) Bu yanlışın asıl kaynağı, sûrelerin başındaki ilk âyet ve âyetlerin numaralandırılmadan sadece meâllerinin verilmesidir. Bu yanlış neredeyse bütün sûrelerde yapılmıştır. Sonuç olarak Mütercim'in, yedi yıl emek vererek önce elle yazarak sonra bilgisayara geçirerek zahmetle hazırladığı çeviri, çok istifade edilecek durumda değildir.

2.3.9. Abdullah Baykal ve Sîwana Qur'anê Meala Qur'ana Pîroz Adlı Meâli

Abdullah Baykal, 1950 senesinde Mardin ilinin merkez Artuklu ilçesine bağlı Özlüce (Qertê) köyünde dünyaya geldi. İlkokul eğitimini doğduğu köyde aldı. İlkokuldan sonra bölgedeki medreselerde dört beş sene kadar eğitim gördü. 1966-1973 yılları arasında eğitim gördüğü Diyarbakır İmam Hatip Okulu'ndan mezun oldu. Aynı yıl İstanbul Hadımköy Merkez camisine imam-hatip olarak atandı. Yükseköğrenim hayatına başlamak üzere İstanbul Yüksek İslam Enstitüsüne kaydoldu. Yürüttüğü imam hatiplik görevi yanında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsündeki tahsilini tamamladı. 1980 senesinde göreve ara verip askerliğe gitti. Askerlik dönüşü 1982 yılında Milli eğitim Bakanlığınca Ankara Atıfbey Ortaokul'una Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak göreve başladı. 1983 senesinde İstanbul Ortaköy Gaziosmanpaşa Ortaokul'una tayin edildi. 1985'te İstanbul Gaziosmanpaşa Cumhuriyet Ortaokulu'nda görev yaparken 2000 yılında emekliye ayrıldı ve halen İstanbul'da ikamet etmektedir. (Müellifin özgeçmişi ve meâli hakkında yazıp bana gönderdiği bilgi. 05.05.2018.)

Abdullah Baykal, üniversite yıllarından beri zaman zaman çeviri, küçük biyografi çalışmalarıyla yayın hayatına başladı. Çalışmalarının çoğu Arapça'dan Türkçe'ye çeviri şeklinde oldu. İlk defa Meâl ile Kürtçe yazmaya başladı. Basımı tamamlanan Kürtçe meâli dışında şuan Kütüb-î Sitte'deki hadislerin tekrarsız Kürtçe çevirisini yapmaktadır. (Müellifin özgeçmişi ve meâli hakkında yazıp bana gönderdiği bilgi. 05.05.2018.) Şimdiye kadar tamamlanan çalışmaları şunlardır:

1. *İslami Yöneliş Hareketi*. (Arapçası *Mesiretü's-Sahwetü'l-İslamiyeti* olan kitap Raşid Gannuşî'ye aittir. Bir yayınları tarafından 1987 tarihinde basıldı.) 2. *Kur'an Cevap Veriyor*. (İzzet Derveze'nin *el-Qur'an wel Mulhidun* eserinin son bölümü hariç Türkçeye çevirisidir. Eser Yöneliş yayınları tarafından 1988 senesinde basıldı.) 3. *Sîwana Qur'anê, Meala Qur'ana Pîroz/Kur'an Halesi, Kur'an'ın Kürtçe Çevirisi*. Üniversite yıllarında Arapça'dan Türkçe'ye sipariş üzerine çevirdiği *Melhemetu Umer/Ömer'in Destanı* piyesi, *İslam'da Sıcak Savaş* ve hazırladığı iki biyografik eser henüz basılmamıştır. Hayat şartları nedeniyle meâlini yazana kadar uzunca bir süre telif hayatından uzak kalmıştır.

Abdullah Baykal, emekliye ayrıldıktan bir süre sonra bir Kürtçe meâl yazmaya karar verdi. Bu kararını, televizyonlarda çıkan bir haber ve yaşadığı muhitte yarattığı reaksiyona bir tepki olarak aldı. Bu süreci Meâl'inin önsöz'ünde dile getirmektedir. (Kendi ifadesi ile olay şöyle gelişmiştir; "Doğrusu bir Kürtçe meâl yazmayı hayal etmiyordum. Bazen Efendimizin (s.a.v) bazı hadislerini Kürtçeye çevirmeyi düşünüyordum. Bir ara televizyonlarda Kürtçe bir meâl çıkacağı haber konusu oldu. Bu haber bazı çevrelerde kıyameti kopardı. Çünkü bu çevrelere göre Kürtçe diye bir dil yoktu. Böyle bir çalışma devlet ve milleti parçalamaktan başka bir şeye yaramazdı. Bu reaksiyon beni Kürtçe bir meâl yazmaya sevk etti." Bkz: Baykal, 2017, 10.) Karar almasında etkili olan diğer bir nedende, altmış yaşını geride bırakmış biri için arkasında kendisine dua edilmeye vesile olacak bir eser bırakmayı ummasıdır. Meâlini yazmaya başlamadan önce uzun bir zaman Kürt dili üzerinde çalışmalar yaptı. Kürtçe yazı dili ve ifadesinin gelişmesi için Kürtçe yazılmış birçok dergi, roman ve masal okudu. Kürtçenin orijinal kelimelerini bulmak için Kürtçe dışında başka dil bilmeyen yaşlılara

başvurmuştur. Yazarken halkın kullandığı dili esas almıştır. Halk kullandıktan sonra ister kelime Arapça, Farsça, Türkçe veya başka bir dil olsun fark etmez o kelimeyi kullanmada tereddüt etmediğini ifade etmektedir. (Baykal, 2017, 11.) Meâl’ini yazarken dilinin oldukça sade, anlaşılır ve akıcı olmasına özen gösterdiğini, meâlini okumak için eline alan herkesin zorlanmadan rahatlıkla anlayabileceği bir anlatımı tercih ettiğini, okur hedef kitlesinin medrese hocalarından çok okuma yazma bilen bütün vatandaşların olduğunu ifade etmektedir. (Müellifin özgeçmişi ve meâli hakkında yazıp bana gönderdiği bilgi. 05.05.2018)

Baykal, çalışmasını yaklaşık üç yılda tamamlamış ve “Siwana Qur’anê” adını vermiştir. Kürtçe’de Ay’ın etrafındaki ışık çemberi ve hâle’ye “Siwan” denilir. (Farqini, 2013, 516.) İnsanların gönül ve akıl dünyalarını aydınlatmayı umduğu bu çalışmasına böyle bir isim vermeyi tercih etmiştir. (Baykal, 2017, 9) Yazar, meâl yazmaya başladığında piyasada yazılmış birkaç Kürtçe meâl’e rastlamış ve onları inceleme neticesinde emeklerine saygı göstermekle birlikte dillerinin ağır olduğu, sözlüklerde bile kullanılmayan kelimelerin varlığı gibi bazı nedenlerden dolayı yazacağı meâlin de fazlalık olmayacağı kanaatine varmıştır.

Yazar, meâlini yazmaya başlarken sanki Kur’ân, Peygambere (s.a.v) henüz iniyormuş ve kendisi de Kur’ân’ı yeni dinliyormuş gibi başkalarının yorum ve görüşleriyle kamufle edilmemiş yalın bir şekilde anlamaya çalıştığını ifade etmektedir. (Müellifin özgeçmişi ve meâli hakkında yazıp bana gönderdiği bilgi. 05.05.2018) Birinci derece bu okumadan sonra meâllere ve tefsirlere müracaat edip daha önceki çalışmalardan yararlandığını söylemektedir. Bu kaynakların bir kısmını mealin kaynakça bölümünde zikretmiştir. Kaynakları arasında 12 tane Türkçe Meâl, 2 tane Kürtçe Meâl, 3 tane tefsir ve bazı sözlüklerin isimleri ve yazarları bulunmaktadır. (Baykal, 2017, 13)

Meâl, ortada Arapça Kur’ân metni, kenarında Latin alfabesi ve Kurmancî lehçesi ile yazılmış Kürtçe meâl yerleştirilerek basılmıştır. Meâl’in sonuna *Peşgotin/önsöz*, (Baykal, 2017, 9-12) *Çavkanıyen Mın Ji Wan İstifade Kirine/Yararlandığım Kaynaklar*, (Baykal, 2017, 13) *Ferhengok/Sözlük*, (Baykal, 2017, 14-16) *İndeks*(Baykal, 2017, 17-25) ve *Fihrista Süreyan/Sûrelerin Fihiristi*(Baykal, 2017, 26-28) başlıkları altında bilgiler vermiştir. Ayrıca hatim duâsının Kürtçe çevirisi de meâlin sonunda verilmiştir. (Baykal, 2017, 610) Sûrelerin başında sûrenin Mekkî veya Medenî ve kaç âyet olduğu bilgisi verilmektedir. Müellif, meâlinde anlamayı zorlaştırdığı için parantez içi açıklamalara yer vermediğini beyan etmiştir. (Müellifin özgeçmişi ve meâli hakkında yazıp bana gönderdiği bilgi. 05.05.2018) Çalışmasını bitirdikten sonra sebeb-i Nüzûl rivayetleri için Kütüb-i Sitte ve Muvata’a’dan tekrarsız 470 tane hadisi gözden geçirdiğini belirtmiştir. (Baykal, 2017, 12) Ayrıca bu meâlde diğer Kürtçe meâllerden farklı olarak Kürtçe’de Allah lafzı celili yerine kullanılan “Xweda” yerine Arapça “Allah” lafzını kullanmaya çok özen göstermiştir. (Baykal, 2017, 12)

3. SONUÇ ve ÖNERİLER

Peygamber Efendimizin (s.a.v.) vefatından çok kısa bir zaman sonra İslam fetihleri sayesinde İslam dini ile tanışan Kürtler, Müslüman olmuşlardır. Kürtler, İslam’ın ana kaynağı Kur’ân’ı anlama ihtiyacını, 20. yüzyılın başına kadar içlerinden Arapça bilen âlimler vasıtasıyla karşılamıştır. Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasından sonra gelişen milliyetçilik ruhu ve ülkemizde Arapçanın eğitim dili olmaktan çıkması Kürtçe Kur’ân meâlinin yazılmasına zemin hazırlamıştır. Yaklaşık yüz yıl önce Kuzey Irak’da ortaya çıkan Kürtçe Kur’ân tercümeleleri, ülkemizde henüz çok yenidir. Nitekim Türkiye’de basılan ilk tam Meâl çalışması merhum Abdullah Varlı’nın *Quran a Piroz û Arşa wêya Bilind* adlı meâli olup 1994 yılında basılmıştır. İlk tam tefsir ise merhum Muhammed Şirin Keskin’e ait *Tefsirâ Şirin bi Ezmanê Kurdî* adlı iki ciltlik çalışma olup 1995 yılında basılabilmıştır. Günümüzde sayıları doksana varan bu çalışmalarla ilgili şimdiye kadar Türkiye’de üç yüksek lisans tezi ve birkaç makale dışında akademik bir çalışma yapılmamıştır. Kürtçe tefsir ve meâllerin akademik camia tarafından yeterince değerlendirilmemiş olması ilim adına büyük bir kayıptır.

Şimdiye kadar Türkiye’de tamamlanmış on iki tam, iki tane de kısmi Kürtçe Kur’ân-ı Kerim meâl çalışması mevcuttur. Bunlardan iki tanesi henüz basılamamışken geriye kalan bütün çalışmalar yayımlanmıştır. Türkiye’de yapılan bu çalışmalardan biri hariç hepsi Kürtçenin Kurmancî lehçesiyle hazırlanmıştır. Yazı alfabesi olarak çoğunluğu Latin alfabesiyle basılmış olsa da bir kısmı Arap alfabesi ile yazılmıştır. Her iki alfabeyle birlikte kullanan çalışmalar da mevcuttur. Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye’deki Kürtçe meâllerde ağırlıklı olarak literal bir tercüme tekniği kullanılmıştır. Üç kişilik bir heyet tarafından hazırlanan ve Diyanet İşleri Başkanlığının da Kürtçe meâller arasından seçerek 2015 senesinde bastığı *Qur’ana Pirôz û Meala weya Kurdî* adlı meâl çalışması lafzi tercüme esas alınmış olsa bile meâller arasında en iyi tercüme olarak kabul edilmektedir. Ancak Abdullah Baykal tarafından hazırlanan ve 2017 senesinde yayımlanan *Siwana Qur’anê, Meala Qur’ana Pirôz* adlı meâl çalışması halkın anlayacağı bir dil ve kısmen serbest tercüme ile yapıldığından başarılı bir çalışma olduğu kanaatindeyim. Mela Muhammed Hakkârî’nin *Ronahiya Qur’ana Pirôz* meâli Kürtçenin Hakkârî bölgesinde kullanılan yerel şive (Behdinî) ile yazıldığı için herkesin rahatlıkla istifade edeceği bir çalışma değildir. Mahmut Yılmaz’ın yazdığı *Tefsira Mahmud/Wergera Qur’ana Piroz bi Zimanê Kurdî* çalışması dışında, incelediğimiz kadarıyla bu meâl çalışmaları, çeviride yapılan bazı hatalar hariç hepsinin başarılı oldukları değerlendirilebilir. Çünkü bu çalışmalar, Kur’ân’ın anlamını çarpıtmadan, klasik Kur’ân analiziğimizden ayrılmadan genellikle temel tefsir kaynakları ve günümüze kadar yapılmış Türkçe meâllerden yola çıkarak Kürtçe’ye yapılan meâl çalışmalarıdır.

Kısaca tanıttığımız bu meâl çalışmalarının daha detaylı incelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bütün bu çalışmaların ilgili akademik merciler tarafından araştırılmaya konu edinmesi önerilir. Böylece bu meâl çalışmalarının çeviri teknikleri açısından Kur’ân’ın anlamını hedef dile doğru bir şekilde tercüme edip etmediği, Kürtçe dil imkânlarının meâllere yansıtılıp yansıtılmadığı, Kur’ân’ın nüzül döneminin gözönünde bulundurulup bulundurulmadığı ve Kur’ân’da geçen kelimelerin anlamının vahiy dönemi sözlük anlamlarıyla mı veya sonradan ortaya çıkan ilmi kavramlarla mı tercüme edildiği hususları detaylı ortaya konulacaktır. O zaman bu Kürtçe meâller hakkında daha sağlıklı değerlendirmelere sahip olunacaktır.

KAYNAKÇA

- AMEDİ F. (2014). *Qur’ana Kerîm û Meala wê ya Kurdî*, Ensar Neşriyat Yay., Diyarbakır.
- AZAD, (1992-1993). “Çend ayetin ji Qur’an a Mecîd”, *Nûbihar Dergisi*, cilt:1, sayı: 1-7.
- BAYKAL A. (2017). *Siwana Qur’anê Meala Qur’ana Piroz*, Nûbihar Yay., İstanbul.
- BEDİRXAN K. (1971). *Ji Tefsira Quranê*, Paris Kürt Enstitüsü Yay., Paris.
-, (1941) “Tefsira Quranê” *Hawar Kovara Kurdî* (Hawar Kürtçe Dergi), Amadekar/Haz., F. Cewerî (Weşanê Nûdem/Nûdem Yayınları, Stockholm 1998), c:2 sayı:27, Nisan, ss. 685-686
-, (1943-1946) “Tefsira Quranê”, *Roja Nû/Yeni Gün* (Kürtçe-Fransızca Gazete), sayılar:57.59, 61, 63, 64, 66, 68, 69, 70,71,72, Beyrut.
- BOLELİ N.; Beki N.; Bingöl A. & Muhammed H. F. (2009). *Kur’ân-ı Kerim Türkçe-Kürtçe Meal-i İcmali (Kısa ve Öz Anlatım)*, Tenvir Yay., İstanbul.
- CUWAMÊR M. (2003). “Ji Destpêkê Heya bi Îro Tefsîr û Mealên Kurdî/Başlangıçtan bugüne Kürtçe Kur’an Tefsir ve Meâllerin Gelişim Tarihi”, *Nûbihar Dergisi*, 8(90):48-62.
- ÇELİK H. (2018). “Soskunlu Molla Mehmet Salih Ve Tefsiri”, *Hakkârî Üniversitesi, 1. Uluslararası Zıp Havzası Uleması Sepmozyumu*, Edt. Yaşar K.; Murat A.; Emin Y., Hakkârî Üniversitesi Yay., 1(27-29):715-720.
- DEMİRDAĞ, M. (2003). *Meala Fîrûz Şerha Qur’ana Pîroz*, Nûbihar Yay., İstanbul.

- DURGUN B. (Feqi Çolig), (2014). *Tefsîrê Qur'onê Kerîm Zazakî*, Astun Yay., İstanbul.
- GÜNDÜZ, H.; Yıldırım S. & Seyhan M. (2015). *Meala Qur'ana Pîroz an Kurdî/Qur'ana Pîroz û Mealawê ya Kurdî*, DİB. Yay., Ankara.
- FARQİNİ, Z. (2013). *Türkçe-Kürtçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yay., İstanbul.
- HAKKARÎ, Mela M. (2011). *Ronahiya Qur'ana Pîroz*, Ravza Yay., İstanbul.
- KESKİN, Muhammed Ş. (1995). *Tefsîra Şîrîn bi Ezmanê Kurdî*, Yayına Haz., Zeynûlabidin Çiçek, Diyarbakır Söz Kitapevi, Diyarbakır.
- KALEWICAN, (1998). “Seydayê hêja Molla Evdirehmanê Liceyî Beydabayê Kurdan bû”, *War Araştırma-İnceleme Dergisi*, İstanbul, c:4, ss. 83-87.
- MUHAMMED Ahmed Kasım A. (2016). *Cuhudu'l-Ulemâi'l-Kurdi Fi't-Tefsîri fi'l-Asri'l-Hadis*, Daru'l-Facr Yay., Kuzey Irak-Erbil.
- UZUN, M. (2011). *Kürt Edebiyatı Antolojisi*, Çev: Metin Aksoy, İthaki Yay., İstanbul.
- UÇAMAN, A. (1998). “Ji pozê qelema Molla Evdirehman jiyana wî”, *War Araştırma-İnceleme Dergisi*, İstanbul.
- SAĞNİÇ, Feqî H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî/Kürt Edebiyat Tarihi*, Weşanên Enstîtuya Kurdî Ya Stenbolê/İstanbul Kürt Enstitü Yay., İstanbul.
- TURĞAY, N. (2012). “Abdurrahman Uçaman ve İlmi Kişiliği”, *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yay., Mardin.
- ÖZDAŞ, H. (2015). “Kur'an'ın Kürtçe Çevirilerinde Karşılaşılan Problemler “Meala Fîrûz Şerha Qur'ana Pîroz' Örneği”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- (2016). “Kürtçe Meâl-Tefsir Gelişim Süreci (Kurmancî Örneği)” *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, c:8, ss: 340-357.
- PENCİNARÎ Mela M. (2003). “Derbarê Meala Qur'ana Pîroz de”, *Nûbihar Dergisi*, c:8, Sayı:90, ss. 31-38.
- VARLI, A. (1994) *Quran a Piroz û Arşa wêya Bilind*, (Yayınevi Yok), İstanbul.
- YAVAŞ M. (2019). “Kurmanci Kürtçesinde Ergatif (Özegeçişlilik) Nûra Qelban Tefsiri Örneği”, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- YILMAZ, M. (2013). *Tefsîra Mahmud/Wergera Qur'ana Piroz bı Zimanê Kurdî*, Berdan Matbaacılık, İstanbul.
- YILDIZ R. (2019). “Mehdi Licevî ve Beyanu'l-Kur'an Adlı Tefsirindeki Metodu”, (Yüksek Lisans Tezi) Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- ZEKİ BEG M. (1936). *Hülâsetu Tarihu'l-Kûrdi ve'l-Kûrdistân*, Trcm. Muhammed Ali Avni, Kahire. <https://www.risalehaber.com/diyanetten-acilim-kurtce-kuran-meali-54650h.htm> (10.11.2018). http://www.islamvehayat.com/m/kurtce-meallerin-sayisi-artiyor_d1699.html (11.11.2018). <http://www.biyografya.com/biyografi/10317> (21.03.2019). <http://fikriamedi.blogspot.com/> (13.03.2019).